

Olga Szapkina

Uniwersytet im. Łomonosowa
Moskwa

Program seminarium: *Polski językowy obraz świata*

Problematyka językowego obrazu świata, która jest ostatnio jedną z najbardziej aktualnych w lingwistyce, nabiera szczególnego znaczenia dla studentów kierunku lingwistyka stosowana i komunikacja interkulturowa (a takich akurat kształcimy). Seminarium obliczone na 68 godzin jest przeznaczone dla studentów czwartego roku studiujących na Wydziale Języków Obcych Uniwersytetu im. Łomonosowa. Zadaniem seminarium jest uświadomienie studentom na przykładzie języka polskiego faktu, że środki językowe ukazują swoiste dla danego języka sposoby widzenia świata.

Ponieważ językowy obraz świata w znacznej mierze wiąże się z czynnikami kulturowymi, nawet języki pokrewne, np. słowiańskie, zawierają często różne obrazy świata, co wynika z różnic pomiędzy kulturami. Jak wiadomo, polscy lingwiści wnieśli olbrzymi wkład w rozwój tej problematyki. Mam na myśli prace Anny Wierzbickiej, Ryszarda Tokarskiego, Jerzego Bartmińskiego, Renaty Grzegorzczukowej i innych. W lingwistyce rosyjskiej jest znacznie mniej prac poświęconych temu problemowi, ale warto tu wymienić takie nazwiska, jak N. Tołstoj i S. Wiendina. Program tego seminarium przewiduje więc zapoznanie studentów przede wszystkim z dorobkiem polskich i oczywiście amerykańskich lingwistów (R. Langacker, G. Lakoff i Ch. Fillmore).

W literaturze lingwistycznej można znaleźć różne definicje pojęcia „językowy obraz świata”. My przez językowy obraz świata rozumiemy „zbiór prawidłowości zawartych w kategoryalnych związkach gramatycznych (fleksyjnych, słowotwórczych, składniowych) oraz w semantycznych strukturach leksyki, pokazujących swoiste dla danego języka spo-

soby widzenia poszczególnych składników świata oraz ogólniejsze rozumienie organizacji świata, panujących w nim hierarchii i akceptowanych przez społeczność językową wartości". Z przytoczonej definicji Ryszarda Tokarskiego¹, którą znajdujemy w *Encyklopedii kultury polskiej XX wieku* (tom *Współczesny język polski*), można wyciągnąć kilka wniosków.

Po pierwsze, informacji o składnikach językowego obrazu świata trzeba szukać nie tylko na poziomie leksykalno-semantycznym, lecz na wszystkich poziomach języka.

Po drugie, językowy obraz świata zależy od języka jako składnika kultury, zawarte więc w różnych językach obrazy świata nie mogą być jednakowe mimo podobieństwa często bliskich sobie kultur.

Po trzecie, na językowy obraz świata składają się nie tylko sądy o elementach świata, których odpowiednikami są poszczególne leksemy, lecz także ogólniejsze wnioski na temat organizacji tych elementów, które można wyciągnąć, analizując już nie poszczególne słowa, ale całe pola (leksykalno-semantyczne, funkcjonalno-gramatyczne itp.).

Rozumienie w taki sposób językowego obrazu świata pozwala na przeprowadzenie analizy konkretnych zjawisk języka polskiego na tle innych języków znanych studentom. W ramach prezentowanego programu na seminarium jest poruszany szeroki zakres zagadnień związanych z tą problematyką, zarówno o charakterze ogólnym (konotacja, stereotypizacja, teoria prototypów), jak i bardziej konkretnym (obraz świata w polskiej etykietce językowej, akty i gatunki mowy w polskim języku i kulturze, mówienie o uczuciach po polsku itd.).

Tematem pierwszych zajęć jest tło ogólnojęzykoznawcze językowego obrazu świata. Rozpatrujemy na nich podstawowy dla teorii języka problem stosunku języka do rzeczywistości, roli języka w procesie poznania i rozumienia świata. Studenci zapoznają się nie tylko z pracami lingwistów badających relację: symbol – pojęcie, lecz także z pracami, w których pole zainteresowań jest rozszerzone na relację: rzeczywistość – pojęcie. Coś już na ten temat wiedzą z kursu *Wstęp do językoznawstwa ogólnego*, ale z reguły niewiele, bo kursu tego, po pierwsze, słuchają tylko w ciągu jednego semestru, a po drugie, jest to na pierwszym roku studiów.

Oczywiście, zwracamy się ku historii rozwoju pojęcia „językowy obraz świata”, odzwierciedleniu tej problematyki w językoznawstwie amerykańskim, niemieckim, polskim, rosyjskim. Porównujemy różne defi-

¹ R. Tokarski: *Słownictwo jako interpretacja świata*. W: *Encyklopedia kultury polskiej XX wieku*. T. 2: *Współczesny język polski*. Red. J. Bartmiński. Wrocław 1993, s. 358.

nicje tego pojęcia, które często bywa rozumiane w sposób intuicyjny i wymaga dokładniejszego przeanalizowania. Nie sposób tego zrobić bez wyobrażenia sobie elementów składających się na językowy obraz świata.

Składniki językowego obrazu świata obejmują różne zjawiska. Jak się wydaje, najpełniej przedstawiła je Renata Grzegorzczkowska w artykule *Pojęcie językowego obrazu świata* (tom *Językowy obraz świata* z „czerwonej serii” Instytutu Filologii Polskiej UMCS), wyodrębniając składniki gramatyczne, leksykalne, słowotwórcze, konotacyjne i poetyckie. „Niewątpliwie najważniejsze dla omawianego zagadnienia są zjawiska leksykalne, a więc cechy słownictwa stanowiącego swoisty klasyfikator świata. Układ znaczeń leksemów oraz związana z tym typowa łączliwość składają się na charakterystyczny dla danego języka sposób ujmowania zjawisk [...]. Różny układ znaczeń leksemów zależy od stopnia uogólnienia nazywanego zjawiska, a także od różnego rozczłonkowania świata”².

Najbardziej skomplikowane dla studentów są, oczywiście, poetycki i konotacyjny składnik językowego obrazu świata. Analizując na seminarium teksty poetyckie, mają możliwość przekonania się, że w języku poetów zawiera się szczególnie obraz świata, że poetycka wizja świata jest wyrażana za pomocą szczególnego użycia języka.

Bardzo ważny składnik językowego obrazu świata stanowią też konotacje semantyczne. Poświęcamy więc na seminarium tej kwestii dość dużo czasu, poczynając od historii tego terminu. Szczegółowo omawiamy takie prace na ten temat, jak *Semantyka leksykalna* Jurija D. Апреjana³, *Konotacja w semantyce lingwistycznej i leksykografii* Igora Mielczuka i Lidii Jordanskij⁴, *Udział konotacji leksykalnej w motywacji frazeologizmów* Anny Pajdzińskiej⁵, *Konotacje jako składnik treści słowa* Ryszarda Tokarskiego⁶. Poza tym uczymy się analizować z punktu widzenia konotacji konkretne leksemy i zwroty frazeologiczne. Na przykład, bogaty materiał do takiej analizy znaleźliśmy w artykule Barbary Serafin *Obraz „kobieciarza” w języku polskim*⁷, pomieszczony w kwartalniku Szkoły Języka i Kultury Polskiej Uniwersytetu Śląskiego „Postscriptum”.

² R. Grzegorzczkowska: *Pojęcie językowego obrazu świata*. W: *Językowy obraz świata*. Red. J. Bartmiński. Lublin 1999, s. 43.

³ J. D. Апреjan: *Leksičeskaja semantika*. Moskva 1974.

⁴ L. Jordanskaja, I. Mielczuk: *Konotacja w semantyce lingwistycznej i leksykografii*. W: *Konotacja*. Red. J. Bartmiński. Lublin 1988.

⁵ S. A. Pajdzińska: *Udział konotacji leksykalnej w motywacji frazeologizmów*. W: *Konotacja...*

⁶ R. Tokarski: *Konotacje jako składnik treści słowa*. W: *Konotacja...*

⁷ B. Serafin: *Obraz „kobieciarza” w języku polskim*. „Postscriptum”. 1998, nr 26.

Następnym tematem naszego seminarium jest *Językowy obraz świata a gramatyka funkcjonalna*. Wykładów z gramatyki funkcjonalnej języka polskiego nasi studenci słuchają w tym samym semestrze i chociaż jest to kurs do wyboru, wszyscy poloniści na niego uczęszczają. Na seminarium staramy się nie tylko wyjaśnić, które z podstawowych zasad teorii gramatyki funkcjonalnej mają istotne znaczenie dla badania językowego obrazu świata, lecz rozpatrujemy także bardziej konkretne zagadnienia, np. za pomocą których środków językowych (leksykalnych, słowotwórczych, gramatycznych) tworzy się w języku polskim obraz przestrzeni i czasu lub obraz relacji kwalitatywno-kwantytatywnych. Jeszcze jednym zagadnieniem omawianym w ramach programu seminarium jest rola semantyki w języku. Na zajęciach poświęconych temu problemowi proszę studentów, by zastanowili się nad następującymi pytaniami: Jak możemy rozumieć słowa B. L. Whorfa „linguistics is a quest of meaning”? Czy zawsze tak było w rzeczywistości? Dlaczego rozkładalność semantyczną uważa się za jedną z najbardziej twórczych i głębokich koncepcji w dzisiejszej lingwistyce? Na czym polega teoria semantyczna Anny Wierzbickiej i jakie miejsce zajmuje w niej pojęcie elementarnych jednostek semantycznych, czyli minimalnych jednostek sensu?⁸ Co nazywa Anna Wierzbicka „alfabetem ludzkich myśli”? Na czym polega różnica w rozumieniu „prymitywów semantycznych” przez Annę Wierzbicką i przez Jurija D. Apresjana⁹?

We współczesnej semantyce dość dużą rolę odgrywa pojęcie prototypu, dlatego też nie sposób tutaj pominąć porównania teorii prototypów z podejściem klasycznym, opierającym się na inwariantach. Warto przy tym zaznaczyć, że „w analizie semantycznej jest miejsce dla prototypów, ale jest również i dla inwariantów – jedno nie wyklucza drugiego”¹⁰. I tutaj uważam za konieczne odwołanie się do przykładów z zakresu nazw barw, na których najlepiej da się pokazać, jak można wykorzystać pojęcie prototypu¹¹. Poza tym, jak wiadomo, nazwy barw są bardzo wdzięcznym materiałem do pokazywania zależności między kulturą i językiem. A w dodatku ta grupa leksykalna jest szczególnie obciążona znaczeniowo i ma wiele zróżnicowanych konotacji¹².

⁸ A. Wierzbicka, L. C. Goddard: *Semantic and Lexical Universals: Theory and Empirical Findings*. Amsterdam 1994.

⁹ J. D. Apresjan: *O jazyke tolkovanij i semantičeskich primitivach*. Moskva 1994.

¹⁰ A. Wierzbicka: *Prototypy i inwarianty*. W: Eadem: *Język – umysł – kultura*. Warszawa 1999, s. 27.

¹¹ B. Berlin, P. Kay: *Basic Color Terms: Their Universality and Evolution*. Berkeley 1969.

¹² R. Tokarski: *Nazwa barwy i jej użycia prototypowe*. W: *Opisać słowa*. Red. A. Markowski. Warszawa 1992.

Doskonały materiał do pokazania studentom zasad rozkładalności semantycznej stanowi semantyka słowotwórstwa ekspresywnego imion. Zaproponowany przez Annę Wierzbicką metajęzyk semantyczny pozwala im samodzielnie przeprowadzać analizę semantyczną różnych form imion polskich, rosyjskich, angielskich i innych, co robią zwykle bardzo chętnie.

Duże zainteresowanie wywołuje też taki temat, jak *Odzwierciedlenie obrazu świata w polskiej etykiecie językowej (w porównaniu z rosyjskim, angielskim i innymi językami)*. W ramach tego tematu omawiamy następujące zagadnienia:

1. Różnice semantyczne między rosyjskimi formami „grzecznościowymi” *ТЫ* i *ВЫ*, z jednej strony, a polskimi formami *ty, wy, pan, pani* – z drugiej strony.

2. Wyrażanie prośby w języku polskim, rosyjskim i angielskim.

3. Wartości kulturowe społeczeństwa polskiego najbardziej konsekwentnie wyrażane w polskiej etykiecie językowej.

4. Podstawowa rola „uczuć” w kulturze polskiej i jej odzwierciedlenie w etykiecie językowej.

5. Językowy obraz uczuć i emocji w języku polskim.

Z tą problematyką ściśle wiąże się następny temat: *Akty mowy jako odzwierciedlenie wartości kulturowych*. Tutaj zadaję studentom następujące pytania:

1. Jak odzwierciedlają się w aktach mowy języka polskiego takie wartości kulturowe, jak szczerłość, serdeczność, emocjonalność, spontaniczność, kurtuazja?

2. Jakie tematy kulturowe przeważają w kulturze rosyjskiej?

3. Jaki wyraz znajdują obiektywizm, subiektywizm i irracjonalizm w języku polskim, rosyjskim i angielskim?

4. Na czym polegają różnice wyrażania pojęcia *dusza* w języku polskim, rosyjskim i angielskim?

Aby studenci mogli odpowiedzieć na te pytania, odsyłam ich do pracy Anny Wierzbickiej *Kultura a pragmatyka*¹³ oraz *Język wartości* Jadwigi Puzyniny¹⁴. Językowemu obrazowi polskich wartości kulturowych poświęcamy na seminarium dość dużo czasu. Szczegółowo omawiamy środki językowe, które tworzą w języku polskim obraz Ojczyzny, patriotyzmu, narodu, obywatela, wolności, prawdy, tolerancji, cierpliwości, miłosierdzia, pracy. Bardzo pomaga nam w tym zbiorowa praca *Nazwy wartości* wydana w „czerwonej serii” Instytutu Filologii Polskiej UMCS¹⁵. Przy tym

¹³ A. Wierzbicka: *Kultura a pragmatyka*. W: Eadem: *Język – umysł – kultura...*

¹⁴ J. Puzynina: *Język wartości*. Warszawa 1991.

¹⁵ *Nazwy wartości. Studia leksykalno-semantyczne*. Red. J. Bartmiński, M. Marzulkiewicz-Brzozowska. Lublin 1993.

obraz wolności i obraz Ojczyzny rozpatrujemy w aspekcie porównawczym, korzystając z materiału innych znanych studentom języków (rosyjskiego, angielskiego, niemieckiego, bułgarskiego).

Następnym tematem naszego programu są stereotypy jako składniki językowego obrazu świata. Na zajęciach poświęconych stereotypom poruszamy następujące kwestie:

1. Rola stereotypów w tworzeniu językowego obrazu świata.
2. Odmiany stereotypów i ich funkcje.
3. Stereotypy narodowości w języku polskim. Autostereotyp Polaka.
4. Stereotypy zawodów i ról rodzinnych.
5. Stereotypy zwierząt, ptaków i roślin (koń, wół, świnia, pies, kot, kobyła, krowa, wilk, zając, małpa, lis, niedźwiedź, orzeł, wrona, kruk, dąb, topola, brzoza).

Ostatnie zagadnienie otwiera szczególnie szerokie pole do badań porównawczych, ponieważ „stereotypy zwierząt i roślin należą do najstarszych i mają szczególne znaczenie kulturowe. Wiąże się to z wielowiekową tradycją mówienia o sprawach ludzkich pod maską postaci zwierzęcych, a także kwiatów, ziół, drzew”¹⁶.

Zastanawiamy się też nad problemem roli, jaką odgrywa opozycja „swój – obcy” w procesie stereotypizacji. Najbardziej jaskrawe odbicie tej roli widzimy w języku współczesnej prasy polskiej. Analizując język prasy odmiennej orientacji politycznej, studenci znajdują różne wzory zachowań językowych i różne przykłady realizacji opozycji „swój – obcy”.

Mówiąc o roli stereotypów w tworzeniu językowego obrazu świata, nie mogłam ominąć *Słownika stereotypów i symboli ludowych* pod redakcją Jerzego Bartmińskiego, który rekonstruuje tradycyjny obraz świata metodami etnolingwistyki i folklorystyki. Oparta na symbolach i stereotypach, tradycja ludowa „przekazuje obraz świata będącego – w najgłębszych swoich pokładach – harmonijną jednością rzeczy i ludzi”¹⁷. Zapoznałam studentów z układem całego *Słownika...*, budową poszczególnych haseł, fasetami i ich symbolami stosowanymi w *Słowniku...*, a potem bezpośrednio z hasłami *niebo, gwiazdy, rzeka, wyspa, dół*.

I wreszcie ostatnim tematem seminarium są środki językowe zniekształcające językowy obraz świata (eufemizmy, kakofemizmy i inne). Jednym z takich środków jest użycie tzw. nowomowy w społeczeństwach totalitarnych. Zwracamy się więc do tych cech, które charakteryzowały

¹⁶ J. Bartmiński, J. Panasiuk: *Stereotypy językowe*. W: *Encyklopedia kultury polskiej XX wieku*. T. 2..., s. 376.

¹⁷ *Słownik stereotypów i symboli ludowych*. Red. J. Bartmiński. T. 1. Z. 1. Lublin 1996, s. 9.

polską nowomowę w latach PRL-u oraz do pojęcia „neonowomowa” w związku z czym proponuję studentom, żeby się zapoznali z książką Michała Głowińskiego *Nowomowa po polsku*¹⁸ i z artykułem Jolanty Tambor *Wpływ języka na postrzeganie rzeczywistości w 1984* George’wella¹⁹.

Program seminarium przewiduje, że studenci piszą pracę roczną a później pracę magisterską na jeden z tematów związanych z problematyką językowego obrazu świata. Oto tematy prac rocznych uczniów tego seminarium w zeszłym roku: *Językowy obraz przestrzeni w języku polskim; Funkcjonalno-semantyczne pole osoby w języku polskim; Jak mówimy o uczuciach po polsku i po rosyjsku; Językowy obraz wu w języku polskim; Osobliwości konotacyjne animalistycznej le w języku polskim; Obraz kobiety w polskiej reklamie*. Część prac była kontynuowana w tym roku w postaci prac magisterskich.

¹⁸ M. Głowiński: *Nowomowa po polsku*. Warszawa 1991.

¹⁹ J. Tambor: *Wpływ języka na postrzeganie rzeczywistości w 1984* George’wella. W: *Językowy obraz świata...*